

Ольга КИРИЧЕНКО (Київ)

ПЕРШІ ХВИЛИНИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ У СПОГАДАХ ЛЮДМИЛИ СТАРИЦЬКОЇ-ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ

Питання початку Української революції 1917 р. є одним з найбільш висвітлених у сучасній українській історіографії. Відкриття раніше недоступних архівних та бібліотечних фондів викликало значний інтерес дослідників. Протягом останніх 10–15 років вийшло друком чимало статей, розвідок, монографій, видано збірники документів та перевидано праці перших дослідників революції, спогади її учасників. Але навіть при такому висвітленні популярної теми маємо білі плями, не знаходимо однозначної відповіді на ті чи інші важливі питання. Одним із них, без сумніву є таке: в чому ж причина поразки української революції, адже, здавалося, вона була продуктом широкого визвольного поступу і відбулася чи не на самому його апогеї? Біля керма були люди, які майже все свідоме життя поклали на боротьбу з шовіністичною імперською політикою. Інше, не менш важливе, питання: яким саме був український політичний осередок, що опинився у центрі визвольних подій 1917 р.? Іншими словами – цю проблему можна означити як місце, роль, значення і персональний склад української еліти в боротьбі за національну незалежність. На необхідності дослідження даної проблеми наголосив у історіографічному дослідженні вітчизняний історик В. Капелюшний¹. Роль представників національної інтелігенції в культуротворчих і, що важливо, державотворчих процесах є однією з найвагоміших при дослідженні суттєвих громадських перетворень, адже, як визначає світова історична думка в контексті історичної антропології, саме особа є рушійною силою, провідником історичного розвитку. Сучасні українські історики також наголошують на винятковій, головній ролі української еліти у державотворчих поступках². Виходячи з теми нашої публікації, важливо наголосити, що саме культурно-мистецька інтелігенція, об'єднана в стінах клубу “Родина” і пов'язана між собою членством у ТУП, стала в авангарді революційних перетворень лютого 1917 р. Але специфіка, персональний склад, методи і засоби діяльності цього кола еліти недостатньо досліджені.

Так само не маємо остаточної відповіді на питання, яку роль судилося відіграти у люневих подіях Товариству українських поступовців (ТУП). Хоч назва

¹ Капелюшний В. П. Здобута та втрачена Незалежність: історіографічний нарис українського державотворення доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.). – К., 2003. – С. 82.

² Там само. – С. 83.

Товариства фігурує у кожній монографії чи навіть статті, що стосується кінця 10-х років ХХ ст. і присвячена проблемі формування української влади, але при цьому не знаходимо повного, детального опису організації, її персонального складу, адекватної оцінки ролі тупівців у формуванні Центральної Ради. Так само остаточно не вирішено, яке значення у культуротворчих (як і державотворчих) подіях мав київський Український клуб, що під тиском царських каральних органів 1912 р. змінив назву на клуб “Родина”. Але саме ця організація була центром консолідації української мистецько-політичної еліти, що 1917 р. очолила боротьбу за українську незалежність.

Звичайно, в одній публікації неможливо відповісти на всі поставлені питання, для цього, напевно, замало і монографії. Так само важко на більшість з них надати однозначні відповіді. Це – справа майбутніх досліджень. Наразі ж звернемося до ще не опублікованих спогадів видатної української письменниці та громадської діячки, доньки корифея українського театру М. П. Старицького Людмили Михайлівни Старицької-Черняхівської³ “Перші хвилини. Вступ”⁴ та “Перші хвилини”⁵, тексти яких подаємо нижче. Вони є важливим джерелом для вивчення подій лютого 1917 р., ролі у них ТУП та клубу “Родина”. Ці спогади (точніше уривки спогадів) освітлюють початкові кроки українства на шляху до омріяної незалежності: першу українську демонстрацію, перше засідання з приводу створення українського уряду, що відбулося у стінах клубу “Родина”. Нині документи зберігаються у фондах Музею М. П. Старицького, що входить до Музею видатних діячів української культури Лесі Українки, Миколи Лисенка, Панаса Саксаганського та Михайла Старицького. Обидва – чернетки, жодний з них не датований. Але є підстави говорити, що письменниця почала працювати над ними на початку 30-х років ХХ ст., оскільки чернетка до плану спогадів під назвою “Перші хвилини” міститься у записнику, який Людмила Михайлівна вела, перебуваючи під арештом у зв’язку з передсудовим слідством⁶ у справі “Спілки визволення України”⁷ (1930).

Як зазначено вище, віднайдено два варіанти спогадів. Один має назву “Перші хвилини. Вступ”. Другий озаглавлено просто “Перші хвилини”. За станом збере-

³ Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна (1868–1941) – письменниця, драматург, мемуаристка, громадська діячка. Одна з членів-засновників мистецького об’єднання “Плеяда”, член “Літературно-артистичного товариства”. Виступила однією з засновників Товариства українських поступовців, київського Українського клубу (з 1912 р. – клуб “Родина”). За часів Української Народної Республіки виходила до Української партії соціалістів-федералістів.

⁴ *Старицька-Черняхівська Л. М. Перші хвилини. Вступ* // Музей М. Старицького (далі – ММС). – Книга надходжень (далі – КН) – 10992. – Рукописні документи (далі – РД) – 600.

⁵ *Її ж. Перші хвилини* // ММС. – КН-10991. – РД-599.

⁶ Записна книжка Старицької-Черняхівської Л. М. // ММС. – КН-10707. – РД-315.

⁷ Справа “Спілки Визволення України” (СВУ) – показовий судовий процес, основна частина якого відбулася з 9 березня по 19 квітня 1930 р. в Харкові. Тоді було засуджено 45 представників української інтелігенції старшого покоління середніх – С. Єфремов, А. Ніковський, В. Чехівський, В. Дурдуківський, Л. Старицька-Черняхівська, О. Черняхівський. Після показового процесу було заарештовано і засуджено за приналежність до організації ще близько 5 тис. осіб різного походження та соціального стану.

ження і характерними випаленнями у першому варіанті, врахованими при написанні другого тексту є підстави твердити, що він хронологічно раніший. Повний текст спогадів “Перші хвилини” досі не виявлено, цілком можливо, що письменниця до кінця не реалізувала задуму або ж знищила написане. Хоча до написання спогадів ставилася дуже сумлінно, чітко усвідомлюючи історичне значення подібних документів. Про це говорять численні правки та ретельні редакції, які містяться у текстах. Як видно з оригіналів, кожний знак і смисловий відтінок уважно обмірковувався мемуаристкою, що прагнула уникнути навіть найменшої вірогідності неоднозначного трактування оповіді.

Спогади позначені високим рівнем інформативності. Проте цінні вони не лише тим, що слугують підтвердженням, уточненням та доповненням відомих сучасній українській історіографії фактів, а, найголовніше, тим, що дають змогу спостерігати тогочасні події очима їх активної учасниці. Причому Людмила Михайлівна виступала не просто фігуранткою описуваних подій, а була активною учасницею українського руху ще з кінця 90-х років XIX ст., представником української інтелігенції поступового напрямку – того крила українського руху, що пізніше виявився відстороненим від влади й відійшов до опозиції офіційній владі. Але, говорячи про спогади Людмили Михайлівни, неможливо коротко не зупинитись на історії київського Українського клубу “Родина”, з яким тісно пов’язано не лише оповідь у представлених документах, а й розвиток національного руху на теренах Наддніпрянщини.

Порівнюючи діяльність представників українських і російських політичних організацій напередодні 1917 р., стає помітною слабкість українського політичного руху (якщо не вважати політичним широкий культурний поступ, а саме таким його вважали за часів імперії). Поруч з ними виникали культурні організації та об’єднання, що слугували місцем консолідації революційних сил, особливо після чергового знищення їх основного осередку 3 1908 р. таким місцем у Києві став Український клуб. Відкрито його було на зміну знищеного владою “Літературно-артистичного товариства”. Заснований стараннями київської української інтелігенції (М. Леонтович, М. Лисенко, І. Стешенко, Л. Старицька-Черняхівська), заклад зібрав українську інтелігенцію, об’єднану спільними цілями – розвитку національної ідеї. Як схарактеризував відкриття клубу відомий видавець і меценат Є. Х. Чикаленко, “...добре, що є своя хата”⁸. Метою установи були поширення і популяризація української культури, піднесення національної самосвідомості, виховання і підтримка творчої, політично і національно свідомої молоді, виховання молодшого дитячого, покоління в національній традиції. Про цю “легальну” сторону діяльності клубу було відомо владі, але, крім неї, існував ще один, нелегальний аспект діяльності установи, який також охоплював кілька напрямків роботи.

Перше те, що старшина клубу підтримувала тісні зв’язки з представниками українських клубів, що діяли у Санкт-Петербурзі, Харкові, Одесі, з діячами української діаспори в Америці та Канаді. Це сприяло зміцненню культурних кон-

⁸ Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917): У 2 т. – К., 2004. – Т. 1. – С. 74.

тактів між українським громадянством, обміну літературою, періодичними виданнями, газетами (переважно забороненими царською цензурою).

По-друге, стіни Українського клубу стали місцем для зібрань членів Товариства українських поступовців і представників інших кіл прогресивної інтелігенції, під час яких уряджались досить масштабні, як на ті часи, мистецькі, культурні акції, вирішувалися важливі питання. Втім, у перших двох десятиліттях ХХ ст. форма клубу часто використовувалась різними осередками антиімперських рухів для особливої форми нелегальних зібрань: широких зборів, що маскувалися чи проводились у вигляді вечірки або ж святкування значної події. У таких випадках приміщення клубів використовувалося як велика конспіративна квартира. І коло тупівців не першим запровадило таку практику. Не можна не звернути уваги на те, що програма діяльності клубу повністю відповідала програмі діяльності, наміченій ТУП. Як відомо, від самого заснування організація проголосила своєю метою: поступове, шляхом популяризації української мови, літератури, театру, освіти, преси, піднесення національної самосвідомості населення, впровадження державної ідеї та формування державницьких позицій⁹. Отже, київський Український клуб став, так би мовити, офіційним представником, репрезентантом ідей Товариства. Тож не дивно, що перші звістки про повалення царського правління прозвучали саме в стінах “Родини”.

У книзі Д. Дорошенка “Історія української революції” знаходимо інформацію про діяльність установи на початку 1917 р.: “Від самих перших днів революції осередком українського життя в Києві зробився український клуб “Родина”. Тут в чотирьох маленьких кімнатках – бо більша частина помешкання з початком війни була обернута в шпиталь для поранених на війні, – з ранку до вечора товклись люди, ділились новинами, відбувались наради. До помешкання “Родини” перенесла свої наради і рада “Товариства українських поступовців”, одинокої тодішньої всеукраїнської організації...”¹⁰. З того ж 1917 р., але вже після описуваних у спогадах Людмили Михайлівни подій, клуб “Родина” став офіційним місцем засідань партії соціалістів-федералістів¹¹.

Повернімося до подій, про які у “Перших хвилинах” згадує Л. М. Старицька-Черняхівська. На той час саме вона очолювала клуб “Родина”. Коли до Києва долинула звістка про повалення царського уряду (тобто про події Лютневої революції), членами ТУП було ухвалено провести зібрання представників усіх українських партій та організацій. З цього моменту розпочинається оповідь письменниці про тогочасні події у “Перших хвилинах” (другий варіант), натомість оповідь “Перші хвилини. Вступ” хоч коротко торкається звістки про повалення

⁹ *Нагасвський І.* Історія Української держави двадцятого століття – К., 1993. – С. 36.

¹⁰ *Дорошенко Д. І.* Історія України 1917–1923: У 2 т. / Упор. Галушко К. Ю. – К., 2002. – С. 24.

¹¹ Українська партія соціалістів-федералістів вичленувалась 1917 р. зі складу Товариства українських поступовців і проіснувала до 1919 р. Головою партії був С. Єфремов, серед найвідоміших діячів – А. Ніковський, Д. Дорошенко, О. Шульгін. Політична стратегія полягала у гаслі “через федералізм до соціалізму”, після жовтневого перевороту виступила за створення незалежної Української держави.

“старого ладу” і зібрань у стінах клубу, але фокусується здебільшого на перших демонстраціях, що пройшли на вулицях Києва.

Умовно структуру змісту документів можна поділити на три частини: 1) вступ; 2) оповідь про отримання першої звістки про революцію; 3) опис перших днів української революції. Вступна частина в документах різна за значенням і настроєм, хоча й у першому, і в другому варіанті не має фактологічного навантаження. У першому варіанті – використання емоційно забарвлених фраз, що передають враження від звістки про революцію, волю. Зовсім інша вступна частина другого документа. У ній письменниця робить спробу оформити спогади у вигляді послання нащадкам. Цьому сприяє наявність однієї з найхарактерніших рис ідіостилу письменниці – звертання до прийдешніх поколінь. Працюючи в умовах заблокованості радянської культури Л. М. Старицька-Черняхівська часто готувала свої праці для майбутніх дослідників, не розраховуючи за життя їх оприлюднювати. Таким чином, у тексті спогадів спостерігаємо пряме звертання авторки: “Те, що тут я пишу, я пишу вже не для себе, – для тих, – кому як писалося в наших старих актах, “про се відати належить, або хто кольск на те писаніє гляне”, для того-ж я-й хочу, що-б те люде добре відали, що пише ці рядки людина ліберальна й альтруїстична. Я ніколи в житті не пливла за водою і не боялася осуду юрби, не боюся його і по смерті. Хай скажуть, що те, як я викладатиму події, що прошуміли над нашими головами, контрреволюція, ретроградство “і прочая, і прочая, і прочая” ... дарма! Я знаю, що це цілком щирий і правдивий погляд, і того з мене досить”¹². У другій частині документи повністю збігаються, тут описано збори Товариства допомоги жертвам війни і прихід його членів до Українського клубу після отримання звістки про повалення царського уряду. Інформація, викладена у третій частині обох варіантів, є тематично різною. Якщо у варіанті № 1 йде мова про демонстрації з нагоди повалення царського уряду, то у варіанті № 2 авторка оповідає про перші збори з нагоди проголошення автономії та створення власного уряду, події, що передували демонстраціям, про які йдеться в першому документі. Втім, різняться спогади не лише зафіксованою інформацією. Суттєві відмінності помітні в самому викладенні фактів і емоційному забарвленні оповіді. Якщо в спогаді “Перші хвилини. Вступ” мета письменниці – передати натхнення перших революційних днів та радість сподівань на майбутні суспільні перетворення (хоч місцями до тексту введено ремарки, що вказують на подальші розчарування), то у другому варіанті помітне прагнення авторки пояснити причини поразки української революції (розповідь про перші непорозуміння між українськими силами під час заснування Центральної Ради). Щодо емоційного забарвлення, то “Перші хвилини. Вступ” написано у святковому піднесеному тоні, який час від часу переривається своєрідними вставками, що передають гіркоту від нездійснених мрій і починань: “Але були й чорносотенці, що неситим оком дивилися на цей несподіваний похід.. “Позвольте, да что-же это, – озавсь поводитирь їх, – да ведь эти хуже жидов”.

¹² Старицька-Черняхівська Л. М. Перші хвилини // ММС. – КН-10991. – РД-599. – Арк. 1.

Крилате слово облетіло все місто, всі з сміхом переказували його... Але гніву не було... Бо не було в ті дні ні в кого гніву, прийшов він вже потім”¹³.

Другий варіант “Перших хвилин” – маркований лексемами з песимістичним звучанням та настроєм розчарування. Посиленню песимістичного звучання та розкриттю ідеї спогадів сприяє епіграф, який у другому варіанті добирає авторка: “Революція, як буря, ламає і гне все високе і підіймає в гору сміття”¹⁴. Зупинимось детальніше на особливостях кожного з документів

Отже, “Перші хвилини. Вступ” (документ № 1) – перша частина спогадів Людмили Михайлівни Старицької-Черняхівської – це чернетка рукопису на трьох аркушах жовтуватого кольору розміром 31,8 x 22,3 см, з численними авторськими виправленнями. Як указувалося вище, документ не датовано, також не зазначено місце його написання. Фрагмент оповіді має логічне завершення. Адже остання фраза в документі вказує не лише на закінчення першого уривка, але й може передбачати продовження оповіді. На те, що оповідь повинна мати продовження, вказують і композиційні особливості документа, який поділено на частини з назвами: “Вступ”, “Перша хвилина”. Вжита у множині (“Перші хвилини”) назва всього документа і майже ідентична, але поставлена у формі однини, назва його частини також дають підстави говорити про заплановане продовження роботи над спогадами. Як було вже зазначено, основною темою цього уривка спогадів є розповідь про участь українського громадянства у загальній демонстрації з нагоди революції, а потім підготовці та проведенні першої української демонстрації. Розповідь про першу загальну демонстрацію – Свято Свободи – перегукується з описами М. Жученка, вміщеними у “Літературно-науковому вістнику” 1917 р.: “... У перше виступило українство прилюдно 16 марта на “святі свободи”, де українські вояки йшли окремою колоною під національними прапорами...”¹⁵. Але особливу увагу оглядач концентрує на українській маніфестації: “Кульмінаційним моментом прояву відродження українського життя в Києві явилась українська маніфестація, уряджена Центральною Радою 19 марта. Самі сміливі сподіванки не могли предвидіти такого величавого і грандіозного свята, яким стала ця маніфестація. Більше ста тисяч людей з понад 320 прапорами взяло участь у маніфестації. Тут було кілька десятків тисяч озброєних українців-вояків, ішли українці-робітники, студенти, учні середніх шкіл, службовці різних державних і громадських інституцій, члени українських товариств, бранці-галичане, діти з українських притулків... Похід вирушив від Володимирівського собору, ішов по Фундуклеївській, по Хрещатику, повз міську Думу, де з балкона вітали його члени виконавчого комітету і генерал Годорович, потім по Трьохсвятительській на Софіївську площу...”¹⁶. Описи Жученка і Старицької-Черняхівської дуже близькі, але автори деталізують різні моменти, тому їхні праці є цікавим доповненням одна одній.

¹³ Старицька-Черняхівська Л. М. Перші хвилини. Вступ // ММС. – КН-10992. – РД-600. – Арк. 2.

¹⁴ *Ї ж.* Перші хвилини // ММС. – КН-10991. – РД-599. – Арк. 1.

¹⁵ Жученко М. Українське життя у Києві на світанку волі // Літературно-науковий вістник. – 1917. – Т. 6. – Кн. 1. – С. 151.

¹⁶ Там само. – С. 152–153.

Більш цікавим за змістом є інший варіант спогадів Старицької-Черняхівської “Перші хвилини” (варіант № 2). За обсягом – два аркуші (за розміром 31,4 x 22,3 см) рукописного тексту. Щодо композиції, зовнішньо його не поділено на вступ і окремі частини підзаголовками, але специфіка внутрішньої структури змісту зберігається. Документне має логічного закінчення, отже, можна припустити, що навіть його першої частини письменниці не вдалося закінчити.

Стан збереження і зовнішній вигляд документа свідчать про те, що хронологічно він пізніший від попереднього. Про більш пізній час написання свідчить і певне авторське редагування: виправлення в першому тексті були враховані при написанні другого. Так, наприклад, у першому варіанті маємо: “Виявилось, що та звістка то був перший приказ по залізницях, підписаний” – і далі закреслено: – “Керенським”. У другому варіанті замість викресленого прізвища ми знаходимо пробіл. Такий підхід зустрічаємо і в інших правках, внесених до тексту. Це, звичайно, стосується тієї частини тексту, яка є однаковою у двох документах. Третю частину авторка присвячує опису перших українських загальних зборів, ініційованих тупівською радою.

Розповідь про ці збори в деяких моментах перегукується з матеріалом, поданим Д. Дорошенку його “Історії України”, а в окремих моментах збігається зі спогадами Є. Чикаленка. Зокрема, опис приходу на збори представників соціал-демократичної робітничої партії. Є. Чикаленко оповідає: “Коли настала революція і тупівська рада, крім приватних квартир, почала збиратись в клубі “Родина”, то й Іван Матвійович¹⁷ почав вимагати, щоб його прийнято було в раду як представника якоїсь, міфічної, соціал-демократичної групи, а коли Д. В. Антонович і О. Ф. Степаненко теж стали домагатись, щоб їх прийняли в раду як делегатів щось одп’ятнадцяти робітничих соціал-демократичних груп, яких вони назвати не могли...”¹⁸. Інформація цього уривка досить близька до оповіді Л. М. Старицької-Черняхівської. Цікаво те, що для письменниці так само непередбачуваною виявилася поява представників українських соціал-демократичних організацій. Людмила Михайлівна також наголосила на тому, що про існування жодної соціал-демократичної організації не було відомо. Інший, не менш відомий представник тупівської організації – Д. Дорошенко у книзі “Історія України” так само подає близьку за змістом інформацію про перші збори: “Спочатку рада ТУП-у сама думала стати загальним об’єднуючим органом, але на збори її явились І. Стещенко, Дм. Антонович і Ол. Степаненко як представники від української соціалістичної організації в такому ж числі, скільки було членів ТУП-івської ради. Щоб не розбивати сил і не утворювати двох центрів, рада ТУП-у погодилася на домагання соціалістичних представників із тим, щоб до нового осередкового органу, для якого прийнято назву Центральної Ради, входили представники від різних нових організацій”¹⁹. Але поява київського представництва УСДРП у залі “Родини” у нього не викликає ані здивувань, ані заперечень. Проте наявний натяк на те, що ця організація – нова.

¹⁷ Йдеться про І. М. Стещенко

¹⁸ Чикаленко Є. Щоденник – Т. 2. – С. 93.

¹⁹ Дорошенко Д. Історія України... – С. 52.

Фактичною розбіжністю між “Щоденником” Є. Чикаленка, “Історією України” Д. Дорошенката спогадами Л. Старицької-Черняхівської колівони розповідають про прихід делегації соціал-демократичної партії, є відсутність у спогадах письменниці прізвища І. М. Стешенка. Його участь вона могла замовчати через зрозумілі морально-етичні причини – Іван Матвійович був чоловіком рідної сестри Л. Старицької-Черняхівської – Оксани.

У монографії, присвяченій діяльності української радикально-демократичної партії, В. В. Стрілець також торкається суперечки, що виникла при заснуванні Центральної Ради. Оповідуючи про цей спірний момент і позиції діячів ТУП у ньому, він наводить цитату з листа П. Стебницького (на той час мешкав у Петербурзі й не був присутній на нараді), який дорікав київським діячам, що вони допустили до Центральної Ради чужий елемент²⁰. Суголосні Л. М. Старицька-Черняхівська і Є. Х. Чикаленко (і це, до речі, прогнозовано у згаданому листі Стебницького) в тому, що поява представників, на їхній погляд, “міфічних” соціал-демократичних організацій стала однією з причин того, що тупівці не змогли отримати більшості в Українській Центральній Раді.

Але як пояснити заперечення Л. Старицькою-Черняхівською та Є. Чикаленком існування в Києві груп УСДРП? Звернувшись до сучасних досліджень діяльності Української соціал-демократичної робітничої партії, не можна не помітити кількох суттєвих моментів, що могли істотно вплинути на сприйняття та відображення подій зазначеними авторами. По-перше, найменш відомий (принаймні йому менш за все приділено уваги в дослідженнях) період діяльності партії на теренах Наддніпрянщини охоплює саме 1914–1917 рр. У цей час вона помітно розгортає діяльність на Західній Україні, в українських осередках Москви та Петрограда. Що ж до діяльності на наддніпрянських територіях, дослідники відзначають згасання або ж повну ліквідацію партійних осередків через масовий вихід членів та жорстку політику з боку офіційної влади²¹. Часто історики наголошують і на масовому переході в цей період членів УСДРП до РСДРП. Другою суттєвою рисою історії соціал-демократичної партії (і не лише на означеному часовому відрізку) є активна співпраця і спроби об’єднатися з російською соціал-демократією²². Причому поживалення діяльності саме українського напрямку і повне відокремлення від російських колег спостерігається лише у березні–квітні 1917 р. (тобто після проголошення української автономії).

Можливо, що часті об’єднання з РСДРП (а отже, сприйняття їх як партії російської) і низькоєфективна діяльність після початку Першої світової війни стали підставою для заперечення Людмилою Михайлівною та Євгеном Харламповичем існування в Києві соціал-демократичних організацій.

²⁰ Стрілець В. В. Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кін. XIX – 1939 рік). – К., 2002. – С. 76.

²¹ Ветров Р. І., Донченко С. П. Політичні партії України в першій чверті XX ст. (1900–1925). – Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ 2001. – С. 42–43.

²² Головченко В. І. Від “Самостійної України” до “Союзу Визволення України”. Нарис з історії української соціал-демократії початку XX ст. – Харків, 1996. – С. 83–97.

Не слід забувати про постійні суперечки та непорозуміння між соціалістичними групами, особливо марксистського напрямку (саме до таких належав Д. Антонович), та осередків ТУП – це, скажімо, звинувачення на адресу членів ТУП у відданості буржуазним традиціям та сконцентрованості на “неіснуючому” (за оцінкою Дмитра Володимировича) національному питанні²³.

Та навіть при такому поясненні не можна не звернути уваги на ще один істотний момент. Лідери УСДРП, серед яких такі особистості, як С. Петлюра, В. Винниченко (до речі, про його запрошення на збори Л. Старицька-Черняхівська пише у документах), також були членами ТУП і входили до його осередків у Москві²⁴. Таким чином, вимагання окремого представництва для соціал-демократичної організації поруч із представниками Товариства виглядало просто недоречним, оскільки, увійшовши до складу ТУП набагато раніше, вони його відповідно отримували.

У цитованому місці з книги Д. Дорошенка треба відзначити два важливі моменти: хоч його і не дивує поява представників соціалістичних організацій, але їх описано як чужий тупівському колу політичний елемент та як одну з нових організацій.

У сучасних дослідників наявність серед партійного спектру представників українських соціал-демократичних сил не викликає заперечень²⁵. Натомість наводять інші причини провалу тупівців у майбутньому уряді. Найчастіше те, що рада ТУП стояла на застарілих позиціях, які не відповідали вимогам нового життя в Україні. Така точка зору не збігається з баченням подій, яке висловила у спогадах Людмила Старицька-Черняхівська. Проте важливо, що саме ці документи дають змогу поглянути на події під кутом зору представника тупівської організації. На жаль, спогади обриваються на розповіді про збори і навіть не мають логічного завершення – з якихось причин письменниця не реалізувала до кінця свого задуму.

Таким чином, підсумовуючи можемо зробити висновок, що в першому (більш ранньому) варіанті спогадів Л. М. Старицька-Черняхівська мала на меті показати гірко турочарувань від втрачених можливостей і здобутків над якими працювало не одне покоління української інтелігенції. Хоч у перших аркушах спогадів прямі вказівки на це відсутні, з наявних зауважень і специфіки подання матеріалу це можна припустити. Але, повернувшись до розпочатої роботи, Людмила Михайлівна змінила задум, зробивши спробу за допомогою відповідного опису подій пояснити для майбутніх поколінь причини поразки української революції. Причому змінюється не лише фактаж матеріалу, а й сама композиційна побудова розповіді, спогади стають своєрідною сповіддю-посланням, чому сприяє і введення до тексту звертання до майбутніх читачів, і обіцянка

²³ Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть: соціально-політичний портрет – К., 1993. – С. 117–131.

²⁴ Ветров Р. І., Донченко С. П. Політичні партії України... – С. 42.

²⁵ Павко А. І. Політичні партії та організації в Україні наприкінці XIX – на поч. XX ст.: методологія історіографія проблеми, перспективні напрямки наукових досліджень. – К., 2001. – С. 80–81.

правдивої передачі подій, прагнення за допомогою введення низки дрібних фрагментів пояснити ті чи інші події. У даній публікації ми подаємо тексти обох варіантів спогадів.

У поданих нижче документах збережено авторську стилістику, лексичні та граматичні особливості, характерні для норм тогочасного правопису та стилю мемуаристики. До таких, наприклад, належить авторське написання сполучення “Український клуб”, яке у Л. Старицької-Черняхівської не має усталеної форми (часто воно різниться голосною фонемою, і, відповідно, змінюється орфографія: “клуб” – “клуб”). Так само не уніфіковано варіант написання власної назви організації, внаслідок чого спостерігаємо непослідовне та неунормоване вживання зі змінами великої літери на малу. При підготовці документів до друку лише пунктуацію приведено до сучасних норм. Скорочення розкрито у квадратних дужках.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

Л. М. Старицька-Черняхівська

Перші хвилини.

Вступ

28 Лютого 1917 року закінчився по-над 300 літній період* панування Російської Імперії і постав бурхливий період будувannya нового життя. Страшний вибух народного гніву, що повалив цей колос, зруйнував разом з ним і всі старі форми державного життя. Захват і радість покотились могутньою хвилею з Петербургу аж до Кавказу**. Роскрилися двері в’язниць, казематів, шахт підземних, донеслася нечувана звістка в тундри Сібірські, на береги Північного Океану, на фронти військові, і ожили люде. Молоде творче життя вступило на території був[шої] Російської Імперії.

Подвійною була та радість серед поневолених народів. То був весняний шал, радість п’яна, як весняне повітря. Години летіли хвилинами, події мчали громадянство, як весняні води... Все линуло!.. Як у сні... Трудно було відразу знищити в собі вчорашню людину, залежну від дозволів, губернаторів, поліції***, і почути себе вільним, незалежним громадянином. Кожен крок ніс з собою нову радість, як подоріж в новій незнаній, але прекрасній країні.

Українське громадянство, одначе, не згаяло й однієї хвилини, а відразу приступило до творчої праці.

Перша хвилина

То був вечір 28го Лютого. На дворі розгулялася заверюха. З неба летів густо мокрий сніг... вітер мчав його і крутив ним і застелав все важким білим, мокрим

* Далі закреслено: “життя”.

** Далі закреслено: “Той загальний захват викликав”.

*** Далі закреслено: “і всіх на сто”.

рядном. На чергове засідання Українського Товариства Допомоги Жертвам Війни¹ зібралось, вважаючи на страшну негоду, небагато членів. Засідання провадилось мляво. Коли це вчувся телефонний дзвонік, і до телефону попрохано* голову Українського Клубу². Зхвильований економклубу переказував по телефону, що в клубі зібралася група молоді (не членів клубу), що говорять про те, що почалася революція, що вони призначили тут засідання і т. и. Економ, не знаючи, що чинити, прохав голову клубу найшвидче прибути до клубу

Звістка була така несподівана, що всі присутні вирушили разом з головою. На дворі лютувала заверюха*, вітер шарпав поли***, бив в обличчя мокрим снігом, тяжко було йти, але того ніхто не завважав.

В Українському Клубі, що містився тоді на розі Великої Волод[имирської] вул[иці]³, проти Золотої Брами, зустріли голову і приб[улих] з ним вже на порозі економклубу і черговий старшина Віктор Дмитрієвич Петрушевський, розстріляний більшовиками в Травні 1919 р.^{4*}

На той час всі верхні хати клубу були зайняті українським лазаретом⁴, сам клуб^{5*} містився лише в 4ох нижніх хатах. Хати Клубу мали незвичайний вигляд: не вважаючи на пізню пору, в велику залю входили і виходили групи молоді, всі були схвильовані, говорили голосно, чулось фразу, що сталось щось надзвичайне. “В чім справа?” Петрушевський пояснив, що одержано неймовірну, але певну, звістку з залізодорожніх кол⁵, і запросив всіх в маленький кабінет клубу. Виявилось, що та звістка то був перший приказ, по залізницях підписаний^{6*}. Вражіння цієї звістки було надзвичайне. Ще не відомо було остаточно, що сталось, але^{7*} враз почувся^{8*} хід кроків історії і важкий удар годинника епохи. Ту-ж хвилину присутніми вирішено було скликати на завтра зібрання представників всіх українських організацій і всіх українських громадян^{9*}. Це був перший^{10*} наказ нового життя України.

Другого дня, 29 Лютого, зібралися в тісних залах Укр[аїнського] Клубу представники всього українськ[ого] громад[янства]^{11*}, молодь, жіноцтво, інтелігенція і робітництво, представники всіх партій. Звістка вже облетіла все місто: – неймовірне стало дійсністю.

Люде прибували й прибували. Од натовпу пара стояла в хатах, і тьмяно сяяло електричество, але на те ніхто не вважав, всі говорили шпарно, радісно, всі світилися якоюсь надзвичайною радістю, як вогненні язички по сухій соломі,

* Далі закреслено: “кого-небудь”.

** Далі закреслено: “тяжко”.

*** Далі закреслено: “тяжколяпав”.

4* Далі закреслено: “за те, що обстоював і визнавав самостійну Укр[аїнську] Нар[одну] Республіку”.

5* Перший варіант цієї фрази мав вигляд: “самому клубу лишало[сь]”.

6* Далі закреслено: “Керенським”.

7* Далі закреслено: “зразу зрозуміло стало всім”.

8* Далі закреслено: “подих”.

9* Далі закреслено: “29 Лютого”.

10* Далі закреслено: “розпорядження”.

11* Далі закреслено: “без поділу на партії”.

перелітали радісні звістки. Не казка, не казка, дійсність! “Нині отпускаєши раба твого, Господи!”

Організуватися і виступати солідарно*. Це були два гасла, біля яких згуртувалися всі – спільна програма. Перші хвили передгромадянством ще не вставало у весь свій зріст питання про Самостійну Українську Державу, прилучаючися у своїх політ[ичних] і соціальн[их] вимогах до загалу Росс[ійської] Революції, Українці поставили у свої вимоги: преса, українізація школи (народ[на] школа, гімназія, університет) і українська адміністр[ація] на Україні. Того-ж дня були одіслані телеграмми до Москви проф[есору] М. С. Грушевському та В. К. Вінніченку, аби швидче приїздили до Києва.

Тим часом набігала не велика, але хвилююча справа, – Перша демонстрація. Це була спільна демонстрація, в якій мали прийняти участь і українці. Всіх хвилювало питання, чи набереться солідна кількість? З 14 року і за весь час війни українство було цілком придушене, закриті були всі організації, всі інституції, роз’єднане громадянство. Але праця закипіла. Перше питання то було агітація: повідомити всіх. З того часу в клубі не зачинялися двері, як вода по млинових колесах, шумували люде, заходили, виходили, всі зали було застелено синє-жовтими прапорами**, тут їх шили, тут роздавали, тут збирали на великий прапор від українського громадянства... Для певного зв’язку було організовано в Клубі постійні дежурства, бюро. Настав день першої демонстрації. Сніг танув, цілі ріки заливали вулиці. Радісно, урочисто сяяло сонце на ясном небі. З рання налилися вулиці народом. Музика, червоні прапори, струнки колонні робітників, залізнодорожників, революційного війська. Ось і українські організації, хто міг на те числити? Це море, над яким хвилюються жовто-блакитні прапори. Вітер має і лопоче прапорами, жене весняні хмарки, віє радістю, віє волею. Одна за одною стрункою виступають українські організації. Тут і діти з притулків, шкільна молодь, робітники, поштово-телегр[афної] спілки, українські військові частини, селяне, укр[аїнське] громадянство^б.

Як сон!..

По першій спільній демонстрації українське громадянство постановило урядити й спільну українську демонстрацію⁷. То був іспит і перший підрахунок сил. Страшно було, що-б після грандіозної спільної маніфестації українська не вийшла злиденною. Але вона переважила всі сподіванки! Зрання було*** призначено панахиду біля Волод[имирського] Собору. І вже з 10 години ранку вся велика площа кипіла народом і над морем голів^{4*} хвилювалися високі жовто-блакитні прапори, народ усе прибував. Ішли військові частини, робітники, ішли^{5*} рівними рядами селяне в свитках, в смушевих шапках. Залило народом і бульвар, і той бік вулиці. Наллялася людським натовпом площа по самі береги. Духовенство в білих ризах вийшло з собору, і почалася відправа. Співало кілька

* Далі закреслено: “і спільно”.

** Зверху надписано: “на столах лежали горами жовто-блакитні розетки і стьожки”.

*** Далі закреслено: “оголошено”.

4* Далі кілька рядків тексту густо закреслено.

5* Далі закреслено: “вояки”.

хорів. Люде познімали шапки. Скінчилася панахида, і вся площа заспівала: “Як умру, то поховайте”.

Сталось... По 56 роках виконано нарешті пророчий заповіт Кобзаря: “І мене в сім’ї великій, в сім’ї вольній, новій, Не забудьте пом’янути незлим тихим словом...”

Останні слова заповіту не було виконано, здавалося, непотрібні були й попередні*.

Довелось виконувати і їх... але в ту мить жодна кривава думка не туманила мозок, жодне чорне передчуття не стисало серця... І жодна хмаринка не тьмарила й весняного неба ясного та блакитного, як рідний прапор. Після заповіту похід рушив до Думи⁸. Попереду [Микола] Садовський. Командував всім походом Д. Антонович. На Бульварі⁹ і на Хрещатику^{**} витягнулись ланцюгами військові і охоронювали спокій^{***}. На тротуарах на вулицях стояли лави народу. Сталось щось надзвичайне. Україна залила Київські вулиці й площі. Ті українці, про яких писав недоброї слави Київлянин¹⁰, що їх зовсім немає, висипали на вулиці і рушили стрункими лавами з своїми прапорами. Київ не стямився. Більшість людности зустрічала радісно цей надзвичайний похід. Слава Україні! Слава Україні!! – лунало навколо. Але були й чорносотенці, що неситим оком дивилися на цей несподіваний похід... “Позвольте, да что-же это, – озвався поводитирь їх, – да ведь эти хуже жидов”.

Крилате слово облетіло все місто, всі з сміхом переказували його... Але гніву не було... Бо не булов ті дні ні в кого гніву, прийшов він вже потім.

Похід рушив по Фунд[уклеївській] на Хрещатик до Думи, де маяли червоний і жовто-блакитний прапор. Стояли на балконі М. С. Грушевський, Вінниченко. Почалися промови. “Слава” покотилося по площі і розсипалося по Хрещатику “Слава” одгукувалося з даліни. Від Думи похід рушив на майдан до монум[ента] Богд[ана] Хмельницького^{4*}. А вже звідти до будинку Педагогічного Музею, де на той час вже відбувала свої засідання Центральна Рада^{5*}.

Довгими рожевими пасмами стелилося сонячне проміння на широкій Велик[ій] Волод[имирській] вулиці, коли вєсь^{6*} похід прибув до Центр[альної] Ради.

Схились всі прапори перед високим будинком народної волі... І внесло їх до Центр[альної] Ради.

Скінчилася свято, і почалась творча праця^{7*} державности України.

ММС. – КН-10992. – РД-600.

---

* Поруч олівцем, рукою Л. М. Старицької Черняхівської дописано: “Рік напис[ання] Зап[овіту]”.

** Далі закреслено: “стояли”.

*** Далі закреслено: “було”.

4* Далі закреслено: “тут від”.

5* Далі закреслено: “Всі прапори Було”.

6* Далі закреслено: “організації зійшлися”.

7* Далі закреслено: “україн[ської]”.

Ceux gni ont sevoi la
 Revolution, ont balavri la mer.
 Революція, як буря, ламає і гне все високе і підіймає в гору сміття.

Автор

Перша хвилина*

Коли сонце життя схиляється на захід, – тіні минулого витягуються довше.
 Те, що тут я пишу, я пишу вже не для себе, – для тих, – кому, як писалося в наших старих актах, “про се відати належить, або хто кольскна те писаніє гляне”, для того-ж я-й хочу, що-б те люде добре відали, що пише ці рядки людина ліберальна** й альтруїстична. Я ніколи в житті не пливла за водою і не боялася осуду юрби, не боюся його і по смерті. Хай скажуть, що те, як я викладатиму події, що прошуміли над нашими головами, контрреволюція, ретроградство “і прочая, і прочая, і прочая” ... дарма! Я*** знаю, що це цілком щирий і правдивий погляд, і того з мене досить. Вся наша молодість і дозрілий вік були обожуванням Революції – героїзм, захват, напруження найвищих сил душі, творчі сили, вогонь натхнення – ось що, здавалось нам, несе з собою Революція. І вона прийшла. Судилось нам самим прийняти в ній участь. Прийшла, розбила кайдани, зруйнувала весь старий лад, але разом з тим порвала всі гатки, втоптала в болото все святе^{4*}, винищила все чисте, все хороше, все молоде душею. Кривью залляла всю землю, убила віру в совість, в ідеали людські^{5*}, поставила над всім криваве насильство, хижу тиранію. Виснажені, знесилені люде не встояли в боротьбі, – і чорною хвилею розлилася по спустошеній землі – “всенародная подлость”. Та поруч з тим вибухнув такий вогонь героїзму який осяяв те чорне болотозолотим світом і показав нам безсмертну силу людського духу.. Так, щасливі ті люде, що не бачитимуть того, що довелось нам пережити, але разом з тим вони не відатимуть тої висоти, до якої знеслася душа людська в ці страшні хвилини. Сяйво великих світиць одбивається в кожній речі, і ми тепера зійдемо з цього світу. З непереможною вірою в те, що у всій безмежності немає в світі сили, висчої за силу людської душі^{6*}.

<...>^{7*}

* * *

То був вечір 28го Лютого 1917 р. На дворі розгулялася заверюха. З неба летів густо мокрий сніг, вітер мчав його, кружив ним і застелав все важким, білим рядном.

* Підкреслення в тексті оригіналу.

** Далі закреслено: “демократична”.

*** Підкреслення в тексті оригіналу.

4* Далі закреслено: “знищила”.

5* Далі закреслено: “що світили мільярдам душ зорями з неба”.

6* Далі закреслено: “що Українамала свої, героїзмне вмер, що Українавиявила найвищу силу патріотизму мала свої вірних дітей, які за неї поклали життя, що Революція є – смерть волі, правди, братерства і честі”.

7* У цьому місці наведено цитату іноземною мовою, нерозбірливо.

На чергове засідання Українського Товариства Допомоги Жертвам Війни зібралось, вважаючи на страшну неgodу, небагато членів. Засідання провадив товариш голови Д. І. Дорошенко. Чогось ніби бракувало... Не йшла справа. Всі були у пригніченому настрою. Останній Шевченківський вечір, що відбувся в сутережах Українського Клубу на передодні, лишив важке вражіння. В ним було щось символічне. Прилюдного нічого не можна було вжурядити, вважаючи на заборони й військовий стан, постановили зібратися бодай тісним гуртом давніх приятелів і друзів, що б хоч обмінялися думками, – і тісний гурт товаришів не добув жодного слова. Урядники вечері зверталися від одного до другого, але всі мовчали... ніхто не хотів взяти слово... бо кожен боявся порушити мовчання*, що чорною габою застелило всі душі. Бо не було обрїю... не було надїї.

І сьогодні сїдали всі мовчки... мляво точилось засідання... Горь, смерть, муки пливли з фронту широкою повіддю на всю Україну, а люде, що зїбралися в хатї, соломинками залатувало той потїк. І це відчував кожен.

Коли це вчувся телефонний дзвоник і до телефону покликано голову Українського Клубу – се-б то мене. Зхвильований економ Клубу переказував по телефону, що в клубї зїбралася група молодї – не членів клубу, всі говорять про те, що почалася революція, що вони призначили тут засідання і т. и. Економ, не знаючи що чинити, прохав голову яко швидче прибути до клубу.

Звїстка була така несподівана, що всі присутні вирушили разом. На дворї лютувала завірюха, вітер шарпав поли, бив в обличчя мокрим снігом, тяжко було йти, але того ніхто не завважав – підтримуючи одне одного, всі бігли сковзаним** шляхом.

Український Клуб містився тоді на розї В[еликої] Володимирської вулицї, проти Золотої Брами. Вже на порозї передпокою зустріли голову економклубу і черговий старшина Віктор Дмитрієвич Петрушевський, розстріляний більшовиками в Травні 1919 р.

На той час у всіх верхніх хатах клубу розташувався український лазарет. Сам Клуб містився лише в чотирьох нижніх хатах. В той вечер хати клубу мали цілком незвичайний вигляд: не вважаючи на пізню пору, в велику залу входили все новї групи молодї, всі були зхвильованї, говорили голосно, разом, зразу відчувалось, що сталось щось надзвичайне.

“В чїм справа?”

Петрушевський пояснив, що одержано неймовїрну, але певну звїстку з залїзнодорожних кол, і запросив всіх, що прибули з головою, в маленький кабїнет клубу. Виявилось, що та звїстка то був першїй наказ, по залїзницях підписаний***. Вражїння цїєї звїстки було надзвичайне. Ще не вїдомо було остаточно, що сталось, але холод пройняв сердце. Всї почувли відразу важкий удар годинника доби (епохи). Ту-ж хвилину присутнїми вїрїшено було скликати на завтра зїбрання представників всіх українських органїзацій і все українське громадянство. Це був першїй наказ нового життя України.

* Підкреслення в оригіналі.

** Далї закреслено: “тротуаром”.

*** В тексті оригіналу пробїл.

Другогодні, 29 Лютого зібралися в залах Клубу представники всього українського громадянства, молодь, жіноцтво, інтелігенція, робітництво, представники всіх партій. Звістка вже облетіла все місто; неймовірне стало дійсністю. Люде прибували й прибували. Од натовпу пара стояла в хатах, тьмяно світило світло, гамір голосів зливався в один гомін, всі говорили разом, говорили голосно, шпарно, радісно; всі світилися якимсь надзвичайним захватом. Як вогнені язички по сухій соломі, перелітали радісні звістки... “Не казка, не казка – дійсність...”. “Нині отпущаєши раба твого, Господи, с миром!”

Організуватися й виступати солідарно. Це було два гасла, на які погодилися всі. Перші хвили перед* громадянством ще не встало у весь зріст питання про Самостійну Українську Державу, прилучаючись у своїх політичних і соціальних вимогах до загальних вимог російсько-революційного громадянства, українці поставили й свої вимоги: преса, українізація школи (народня школа, гімназія, університет) і українська адміністрація на Україні.

Того-ж дня були одіслані телеграми до Москви проф[есору] Грушевському та В. К. Вінніченку, аби швидче приїздили до Києва.

Та в радісній настрій вривувалась одна турбота** не розбитись, не розточитись на партії, не витратити сил та енергії на партійну боротьбу – виступати всім як один, злитованим в одно дуже тіло. Це була турбота всього старшого громадянства. Особливо клопотався тим Євгеній Харлампович Чикаленко. Постановлено було скласти спільну раду, до якої ввійшли-б представники всіх українських партій***. Зерном цієї ради стала рада Тупа, до неї мали прилучитися другі. Але не вважаючи на найщиріше бажання членів туповської Ради не вносити жодного розбрату в велику національну справу – непорозуміння почалися відразу. На перші-ж збори прибув Д. В. А.¹¹, привів з собою двох чи трьох робітників і зазначив, що вони прибули яко представники 12 с[оціал]-д[емократичних] робітницьких організацій, а через те їм належить відповідна кількість голосів в майбутній раді. Це справило сумне враження, особливо на мене. Звичайно, всі добре знали, що та заява – брехня, що не те що 12 с[оціал]-д[емократичних] робітничих організацій не було на той час в Києві, але чи була їх хоч одна? І з такої брехні починалась велика справа?! Не краще була^{4*} й з молоддю. Хоч було їм надано бажану кількість голосів, але дивно – молодь ставилась до старшого громадянства з якимсь роздратованням. Чи, може, обранці були невідповідні, чи це бував вже той революц[ійний] запал, що вважав потрібним повалити все старе, не розглядаючи його, навіть добре не добачаючи в старому корінь нового. Особливо надолужувала одна панна, – зараз не згадаю її прізвища, – вона що разу прохала слова^{5*}, мучила всіх безглуздими промовами, в яких почувалось^{6*} саме-но бажання одповідати впоперек попередньому ораторові. Вона страшенно

* Далі закреслено: “українським”.

** Далі закреслено: “що-б”

*** Далі закреслено: “Осередком”.

4* Далі закреслено: “справа”.

5* Далі закреслено: “розпилювалась в якихсь”.

6* Далі закреслено: “тільки”.

завважала всім, і пам'ятаю, як нарешті урвався терпець Е. Х. Чикаленку, він вхопився обома руками за печінку (хорував завжди на печінку), вискочив у другу хату і закричав по російськи (ніколи, ніколи не балакав він по російськи): “да умите-же, наконец, эту дуру!”

ММС. – КН-10991. – РД-599.

КОМЕНТАРІ

1. Українське Товариство Допомоги Жертвам Війни – було засноване з ініціативи Л. Старицької-Черняхівської І. Стешенката ін. діячів, опікувалося наданням медичної, матеріальної допомоги постраждалим від Першої світової війни, відкривало притулки для дітей-біженців.

2. На той час головою київського Українського клубу “Родина” була Л. Старицька-Черняхівська.

3. Київський клуб “Родина” на той час був розташований за адресою Велика Володимирська, 42.

4. З ініціативи Л. Шульгіної та Л. Старицької-Черняхівської після початку Першої світової війни частину клубних приміщень було віддано під шпиталь для поранених (госпіталь № 9). При цьому госпіталі також було відкрито нелегальну українську школу для дітей з Галичини.

5. Першою звісткою, що долинула до Києва, була телеграма члена Державної думи Бубликова до залізничників (від 13 березня н. ст.), у ній повідомлялось, що влада перейшла до комітету Державної думи.

6. Мова йде про так зване “Свято свободи”, в цій спільній демонстрації (16 березня ст. ст.) вперше прилюдно виступили представники українства.

7. Українську демонстрацію, що відбулася 19 березня (ст. ст.), сучасники тих подій вважали кульмінаційним моментом прояву відродження українського життя. У ній взяло участь понад 100 тис. людей з 320 українськими прапорами.

8. Згадане приміщення на той час знаходилося на Думській площі, нині майдан Незалежності.

9. Бібіковський бульвар нині бульвар Шевченка

10. “Кієвлянин” – газета, відома російськими шовіністичними поглядами, на той час головним редактором був Шульгін В. В., активний противник українського руху

11. Д. В. А. – криптоніми Дмитра Володимировича Антоновича